

ГЛОСИ В УЧИТЕЛЬНИХ ЄВАНГЕЛІЯХ XVII СТОЛІТТЯ

У статті подано порівняльну характеристику глос трьох учительних Євангелій XVII ст.: рукопису із теренів Бойківщини, збірника проповідей К. Транквіліона–Ставровецького та перекладу М. Смотрицького учительного Євангелія Каліста. Проаналізовано лексичний склад глос та їх функції у пам'ятках цього жанру.

Ключові слова: глоси, учительні Євангелія.

Протягом століть автори та переписувачі книг провадили лексикографічну працю, результати якої знаходили вияв у глосах – поясненнях окремих слів або цілих виразів у текстах книг. Глоси засвідчені у найдавніших українських писемних пам'ятках, починаючи із XI століття (наприклад, в Ізборниках Святослава, „Повісті временних літ” тощо), коли малозрозумілі слова старослов'янської мови пояснювали українськими відповідниками, що само по собі вже було виявом словникарської роботи. Поширені в подальшому глосарії були нічим іншим, як збірником глос, виписаним із певного тексту та розташованим у його кінці. Глоси активно використовувалися у творах різних жанрів, особливо у перекладних, оскільки мали на меті дати точніше пояснення іншомовних лексем та висловів [Німчук: 5]. Така філологічна робота не припинилася й після винайдення книгодрукування – глоси нерідко бачимо і в текстах стародруків, проте з середини XVII століття вони відходять на другий план, що зумовлено значними успіхами лексикографії у цей період [Німчук: 277].

Роль глос полягала також у тому, що вони були одним із чинників, які сприяли виробленню норм літературно-писемної мови. Велика частота їх уживання в давніх текстах свідчила про потребу у словниках – тлумачних і перекладних. Глоси були, отже, поштовхом і зразком для створення масштабних суто лексикографічних праць, якими стали в майбутньому лексикони Л. Зизанія, П. Беринди та інших авторів. Укладачі лексиконів частково формували їх реєстр

саме на основі глос, які були частиною авторитетних на той час рукописів чи друків.

Отож, глоси відігравали помітну роль у розвитку української лексикографії, а ще були практично невід'ємною рисою стилю наших рукописних та друківаних пам'яток, однак мовознавці приділяли їм мало уваги. З літератури, присвяченої цьому питанню, можна виділити масштабну розвідку В. Німчука „Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською” [Німчук], а також дослідження глос Пересопницького Євангелія І. Чепіги [Чепіга].

Залежно від розташування на сторінці глоси поділяють на внутрішньорядкові (рядкові), міжрядкові (інтерлінійні) та покрайні (маргінальні), а за кількістю слів – на одно- та багатослівні. Залежно від змісту диференціюють глоси перекладні, пояснювальні (тлумачні), етимологічні та порівняльно-зіставні, або текстологічні, в яких до пояснюваного слова подаються лексичні відповідники із різних мов [Німчук: 13]. Особливого поширення набули перекладні глоси, оскільки дуже часто у перекладених текстах необхідно було пояснювати лексеми (як слов'янського, так і неслов'янського походження), які „живцем” вносилися у текст із тієї мови, з якої було здійснено переклад. Окрім того, у глосах тлумачили реалії, яких не існувало в тогочасному українському житті. Показовим є той факт, що пояснення іншомовних слів у глосах іноді здійснюється кількома лексемами, що належать до різних говорів української мови. Наявність таких глос свідчить про те, що перекладачі усвідомлювали відмінності у говірках української мови, а тому намагалися знайти лексичні відповідники, які б репрезентували ці говірки. Глоси такого типу – це й певною мірою пошук лексичних норм української літературно-писемної мови, а також вияв особливої уваги до слова, що загалом характерно для тієї епохи. Приклади таких глос бачимо в Пересопницькому Євангелії – *житнищоу (мою клуню, або стодолу); алекторь (п .: вень, або когоут)* [Чепіга: 66-67].

Отже, функції глос були різноманітними:

- 1) тлумачення малозрозумілих слів – як запозичених, так нерідко й українських діалектних;
- 2) переклад іноземних слів (оригінальних чи транслітерованих);
- 3) пояснення символів або метафор;

4) творення стилю (як одна з особливостей ранніх українських літературних творів).

Мета нашої статті – подати порівняльну характеристику глос трьох учительних Євангелій, датованих XVII століттям. Ці твори належать до одного жанру і періоду, проте між ними існують значні відмінності, зумовлені стилем написання, особою автора, особливостями мови, орієнтацією на певну читацьку аудиторію тощо.

Перший із досліджених текстів – рукописне учительне Євангеліє другої половини XVII століття, що походить, найімовірніше, із теренів Бойківщини. Пам'ятка зберігається у Відділі рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, містить 144 аркуші, початок та кінець не збережені. Автором чи переписувачем книги був Стефан Плав'янський, на що вказують записи на титульній сторінці рукопису, а також на одному із аркушів, там же подано і дату його створення – 1668 рік. Мова пам'ятки – книжна українська із вкрапленнями церковнослов'янської. У ній відчувається також сильний народнорозмовний струмінь, велика вага діалектних елементів, що знаходять вияв на усіх мовних рівнях та мають виразні ознаки приналежності до карпатського говіркового масиву. Не виключено, що воно могло бути написане вихідцем із села Плав'є (тепер – Сколівського району Львівської області) [Добосевич: 45-61]. Можна припустити, що книга або була оригінальним збірником повчань, або одним зі списків якогось твору, про який поки що немає певної інформації. Загалом це учительне Євангеліє відзначається доступністю викладу, відразу впадає в око його орієнтованість на просту аудиторію.

Відповідно до настанови на простоту й доступність повчань можна припустити, що в автора нерідко виникала потреба у поясненні незрозумілого слова чи виразу та витлумаченні певного символу чи метафори. Однак такі пояснення у тексті пам'ятки порівняно нечисленні – сам матеріал подано так, що подібні відступи не завжди є необхідні, адже в цьому учительному Євангелії рідко використовуються неперекладені слова з інших мов, вишукані та складні метафори. Саме тому і кількість глос у тексті є незначною – близько сорока. Окрім того, варто врахувати і порівняно невеликий обсяг рукопису – всього 144 аркуші. Напевно, якби текст дійшов до нас повністю, то і кількість глос у ньому була би більшою.

Усі глоси в цьому учительному Євангелії є внутрішньорядковими, містяться після поясненого слова (слів), іншим шрифтом вони не виділяються. Власне поясненню передують слова *або (албо), то єсть (то єст)*), перед якими у тексті стоїть кома, рідше – двокрапка.

Зовсім нечисленними є глоси-переклади іншомовних слів, залишених у тексті. Лише два пояснення стосуються іншомовних слів грецького походження – *анагема* та *ипостась*. Їх наводимо повністю: *анагем. : предали: то єсть оутрос прокл–ли, и ω(т)всрглис–* (19а); *во единой ипостасв, албо оу подобєств. :* (25а). До глос цього типу можна зарахувати пояснення до слова *кро(л)* – король: *кро(л) ωный, або газда той винниц. :* (74а). Як бачимо, для кращого розуміння читачів та слухачів тут наведено близьке за значенням слово з говору, що є, як можна припустити, для них рідним. Діалектним іменником пояснюється, здавалося б, цілком зрозумілий іменник ворота: *т. : сныи вьрота: або скал, бини* (29а). Його, проте, можна сприймати і як слово-синонім, що також сприяє кращому розумінню сказаного.

Слово слов'янського походження *повороз* пояснюється іменником *линов*, що є давнім німецьким запозиченням [ЕСУМ III: 235]: *поворо(з) товстый, албо лино(в), котры(м) зв–зую(т) тос жєл. : зо при корабли, абыс– не розорва(л), на велики(х) вода(х) плаваючи* (72а). В одній з євангельських оповідей персонажа названо *сотником* (типово українським військовим званням, що могло бути відоме мешканцям карпатського регіону), але для більшої ясності воно пояснене словом латинського походження *коп. : тан* [ЕСУМ II: 372]: *сотник, або коп. : танъ* (39а). Окрім того, *о* у слові (якщо це не помилка переписувача), виявляє характерну для багатьох карпатських говірок рису – збереження давнього *о* перед складом з наголошеним *а*.

У тексті бачимо й глоси, що є уточненням змісту: *ты(м), котрыи немаю(т), то єсть сл. : лыи, хромыи, тр, доватыи, и недостаточныи* (71а). Для кращого розуміння тексту автор подекуди вдається до узагальнень, які також мають вигляд глос: *сл, хаючи, чителєй ложны(х): кацєрских, калв. : нски(х): попрост; мов–чи горски(х)* (21а).

Найчастіше глоси використані для пояснення різноманітних символів та метафор, що часто присутні у проповідях та надають їм

особливої образності. В одній із наук міститься оповідь про змію, що протискається через найвужчі щілини у скелях для того, щоби скинути з себе стару шкіру і таким чином оновитися, очиститися. Автор витлумачує символічний зміст цього образу аж у трьох глосах. Окремо пояснює символічний зміст ущелин у скелях – *скрз такыи скал,быны маємо пройтитвою, то є(ст) пройти посто(м) и мл пре(з) чистость* (29б); старої шкіри, яку скидає змія – *маємо изволочи кож; старю из себе, то є(ст) гр.:хи наш.:* (29б); а також – шкіри нової: *облочис– в новю кож; то є(ст) маємо с– очистити, а облочис– т) и(з)бавителю мл(с–)тѣго Хр(с)ни* (29б)

Чимало пояснень розтлумачують переносне значення образів із євангельських уривків, після яких виголошуються проповіді: *якъ то(т) б.:сноватый оутратилъ такѣи од.:н– свои красныи, щенїѣто є(ст) кр)ноѣ)тво нб(сїю, цр(с)ть бжщєнїє, и мл(б)є и посвст* (44б); *ви,)ли стїи мы обыйдеме Галїлею, якъ ап(с) то(м) и виис(т)ки варыйи(м) хр(с)съ и(з)бавителе(м) ни.:* *роскошныи а пот.:иливыи,)наго доидемѣ)тва нб(с)то єсть цр(с* (34а). Деякі глоси пояснюють образні вислови, які сам автор уживає в повчаннях: *євный неприяго оулови(т) ди–т.:ль с.:тми своими, то є(ст) наукою прокл–тою* (33б); *приход.:ме и мы до единого дом; ои на науѣкви стїто є(ст) до цр'г)писма ст* (27а); *оуздоровить на(с) ѡть немочїи наши(х), то є(ст) ѡ(т) скверны(х) гр.:хо(в) наши(х)* (49а). Іноді пояснення біблійних образів подається дуже детально, як, наприклад, образ тьми у такому уривку: *кто ходи(т) за мною, не б)де(т) ходити въ тм.:*, *а оу якої то тм.:*, *то єсть така– а)тма, кто не люби(т) Бг ст)творител– своего, а пото(м) не в.:ра, некрото(ст), ненависть, зави(ст), п–нство, прелюбод.:їство, чужоло(ж)ство, и инїи злости, за котрыми ходиме во тм.:* (26а). Також автор намагається пояснити значення п'яти хлібів та двох рибин, якими Ісус нагодував натовп у відомому уривку з Євангелія: *немаєме б)ше в;(д) п–(т) хл.:бо(в) и дв.: рыб.:*, *а)то значи(т) его ст–)ть ймл(с–(т) рань свои(х) велики(х), котрыи притерп.:ль ѡ(т) прокл–ты(х) жидо(в), ѡныи дв.: рыб.:* *значило и старыи и новый законъ милый* (55а).

В усьому рукописі знаходимо лише один випадок, що має вигляд покрайньої глоси – радше уточнення, детальніше пояснення сказаного в тексті, дописане на полях книги тим же почерком, що й основний

текст: *прида(л) и(м) землю об. : ꙗкова(н)н,ю, котрю об. : ѿчал еще Аврам; и пото(м)ко(м) егѡ; збоку:)ѿ Ѡ(тїто с(ст) говоритъ Бг)ныи ко Моусею оусто(м) кѡнб(с ст; и прида(л) ему законъ, и придавши и(д) иному не бес. : дова(л) (73а).*

Як бачимо, в цьому збірнику проповідей автор нерідко вдається до витлумачення чи уточнення понять за допомогою глос, при цьому активно послуговуючись живою народною мовою, лексикою українських говірок.

Глоси становлять невід'ємну частину ідіостилю Кирила Транквіліона-Ставровецького, який уклав учительне Євангеліє, що вийшло друком 1619 року в Рохманові (Волинь), а пізніше витримало ще кілька перевидань (Унів, 1696 та Могилів, 1697)¹. Повною назвою друку є „Євангеліє жителное, або казаня на нед. : ля през рок и на празники господскіє и нарочитым святым годником божіим. Съставлена тр. долюбієм ієромонаха Кирилла Транквіліона пропов. : дника слова божого...” [Маслов: 62-63]. Від попередньої пам'ятки це учительне Євангеліє має значні відмінності. Тут ведемо мову про друковане видання, розраховане на значну читацьку аудиторію, зокрема, на освіченого читача. Про автора книги можемо говорити як про одного з найосвіченіших людей свого часу – богослова, полеміста, проповідника, автора кількох творів, які викликали значний резонанс у тогочасному суспільстві. Книга також є суттєво більшою за обсягом – складається з 552 аркушів, містить 109 проповідей на неділі та свята, а також на різні випадки (освячення церкви, хрещення, шлюб тощо). Цей збірник проповідей створений за типом так званого учительного Євангелія Каліста, проповіді в ньому переважно є тлумаченнями того чи іншого уривка Євангелія (так звана екзегетична гомілія). Книзі властива богословська проблематика з полемічним елементом. Мова збірника – відносно чиста церковнослов'янська, з незначними вкрапленнями народнорозмовної, при цьому в наступних перевиданнях, зокрема в унівському 1696 року, обсяг церковнослов'янського елемента ще збільшився [Маслов: 81-120].

¹ У нашому дослідженні використано унівське видання 1696 року.

При першому погляді на сторінки стародруку впадає в око велика кількість покрайніх глос, які автор використовує практично на кожній сторінці. Окрім маргінальних, у тексті пам'ятки наявні також внутрішньорядкові глоси.

Глоси в тексті видаються тим засобом, з допомогою якого автор ніби намагається перекинути місток між українською та церковнослов'янською мовами – переважна їх більшість є або наведеними українськими відповідниками до вжитих у тексті церковнослов'янських слів, або, навпаки, церковнослов'янськими перекладами слів українських. При цьому саме останній випадок є найчисленнішим – на полях ми здебільшого бачимо саме церковнослов'янські лексеми.

К. Гранквіліон-Ставровецький перекладає переважно окремі слова, причому різних частин мови. Здебільшого відповідники наводяться до абстрактних іменників: *помсты (мєсти)* (63а); *зязрость (зависть)* (148б), *в зав.:т.:* (*зав.:Janii*) (174а); *страхъ, распачъ и жалъ (ω(t)ча-ніє)* (21а); *пыха (гордын-)* (2б); *понижен- (смирніє)* (24б); *сі- три литери (писмена)* (172а). Іноді бачимо і переклади конкретних іменників: *шн.ри (вєрви)* (212б); *грона (гроздіє)* (183а); *на пал-хъ пов.:шеніє (на дрєвєс.:х)* (205); *ω невод.:* (*ω мрєж.:*) (210а). Численними є також дієслова: *понуритис- вь гл.бинѣ (погрзитис-)* (212б); *вылію (излію)* (186а); *ω(t)ворєно (ω(t)вєрсто)* (200б); *радитис- жєны (вопрашатис-)* (209а); *читати (чєсти)* (89а); *незычитъ (нєхоѣ(t))* (20б). Тлумачаться у проповідях і прикметники (дочасной (*времєнной*)) (2а); *пристаніѣ тихое и Јасливое (жєнноѣбл)* (42а); *неизличєны- (нєисчє(t)ны-)* (167а)), і прислівники (*нал.:вицы (ош,ю)*) (18а); *и знов; (и паки)* (128а); *досытости (обилно)* (124а); *самохотн.:* (*сь оусєрдїє(m), любєзно*) (51а), *даромъ (тжє)* (61а)), і займенники (*в него (вонь)*) (128а); *кождое (вс-ко)* (20б)) та навіть прийменники (*през нихъ (сквоз.:* *нихъ)*) (205а)). Зрідка автор наводить цілі фрази: *набоудємъ д.:ль добрыхъ, милосєрдныхъ оучинковъ (ст-жємъ д.:гїла бл- ыс(t)їмл-ми)* (131б); *прєгл-даючи в дх; (омѣразмотрїваючи дх)* (130а); *прєдъ именємъ т.:хъ оут.:кали (б.:жах; б.:си)* (57б).

Дещо рідше спостерігаємо протилежну тенденцію до витлумачення церковнослов'янських слів у тексті українськими: *миръ*

(св.:ть) (72а); *врачевати (личити)*(45а); *землю об.:тованню* (об.:*янн,ю*) (139а); *в-и(и)єже (болше)* (84а); *правь (прость)* (72а); *прес.:лн,ю любовь (особн,ю)*(87б). Іноді перекладаються навіть словоформи: *чрез чаи; показ,ть (чашею)* (61б); *поты обливаєтс-* (*потомь*) (152а). Пояснюються і цілі фрази: *село ск,делниче (землю го(н)чарск,ю)* (96б); *иже т- мир; показаша (на св.:(т) породиша)*(53а); *св-затис- слатомь и в злици его быти (обв-зати себе)* (144б); *нападоль земный (сь на землюсь нб)* (119а). Рідко одне слово може витлумачуватися кількома: *аще кто рече брат; своем; юроде (шаленый или дра(к))* (32а); *облекше его в препр,д; (рыза б.:ла)* (97а); *тыже нера(з)с,дный оуклонивсь- насов.:ть его (дїавол-порада)* (12а).

Використання цих двох типів (українсько-церковнослов'янських і церковнослов'янсько-українських) перекладних глос може, на перший погляд, справити враження несистемності, перекладання довільно вибраних слів. Звичайно, таке часте перекладання вжитих у тексті українських слів пов'язане і з тим, що мова учительного Євангелія загалом є радше церковнослов'янською, тож таким чином утримується її єдність. Проте ймовірним видається припущення, що в такий спосіб К. Транквіліон-Ставровецький намагався зблизити ці дві мови як однаково припустимі у релігійній сфері. Частіше наведення саме церковнослов'янських відповідників може сприйматися і як данина традиції, і як запропонована варіантність. Ті, хто використовує тексти проповідей, мають можливість вибрати, якому слову надати перевагу і тим самим зробити свою проповідь або більш доступною та зрозумілою через використання слів української мови, або більш урочистою й піднесеною через частіше вживання церковнослов'янзмів. Таке припущення підтверджує те, що досить часто бачимо випадки, коли до церковнослов'янських лексем у тексті автор подає поряд на полях також церковнослов'янські відповідники: *пор,ганіє, бе(з)честіє (знетскіє)* (143а), *различно въпрошаше его Иродъ (многож(д)ы)* (99б); *гладномъ (алчномъ)* (10б); *Ятства (пестроты)* (145а); *себо положи в.:чнымъ зав.:щаніємъ (зав.:вѣтъ Хрт)* (33а); *ищуце себ.: вратъ паг,б-ныхъ (простран(н)ыхъ)* (23а). У цьому разі глоси радше мають характер синонімів, аніж пояснень. Слід зауважити, що українські слова теж іноді виступають у глосах до

українських слів чи виразів, але такі випадки рідкісні, наприклад: *дорого кляють (великой ц.:ною)* (60б), *всегда пришло (присп.:) питу сїю чаш;* (61б).

При поясненні вживаються також слова, запозичені з інших мов. Причому українське чи церковнослов'янське слово може або застосовуватися у поясненні, або ж само пояснюватися словом запозиченим. Так, подане на полях латинське слово *тріумфъ* є відповідником до вжитого у тексті словосполучення *в славнои побдн.:ды* (38б), слово *титлы* – до *соуетныи имена* (205б), а лексема *фигра* – відповідник слова *подобіє* (84а). Є також внутрішньорядкові глоси: *титлы (мнимыи вели-коименства)* (205б). Іноді слова латинського походження пояснюються глосами на полях: *въ вом.:техъ (въ блеватинахъ)* (83а). Часто витлумачуються запозичення з грецької мови: *керамид;* (*цегла*) (181а), *гумнахъ (п.:снєхъ)* (140а); *тосъ пеликанъ небесныйХрс (птєнєц)* (117а). Іноді і пояснення, і його відповідник є грецькими чи латинськими запозиченнями: *персон;* (*впоста(с)*) (184а). Трапляються серед глос і пояснення слів, узятих „живцем” з інших мов, з розширенням перекладом-поясненням: *аще кто рече брат; своем; ракъха, по сирьскѣ, внашемъже языц.: сказуєтс– ты, яко обыкоша н.:ати слыши тыци гл*, а на полях при цьому ще подається примітка *ракъха сирскій –зыкъ* (32а).

Доволі частими є глоси, що пояснюють метафоричний зміст сказаного у тексті. Про те, що автор розуміє можливі труднощі, з якими може зіткнутися читач при розумінні таких метафор, свідчить те, що в одному випадку на полях біля тексту: *...молюс– , потребованіє же имамъ мало: доиде же съберу яже черви сн.:доша, и ѡ(т) праха прїиму разсытанны– оуды и кости, да свершенъ, къ съвершенном; прїид; и явлюс– лиц; твоєм;... подається примітка *єтѣметафорїє гл– зде* (66а). Наведемо кілька прикладів таких тлумачних глос: *възлюбленна– нев.:а: дано бо еи двѣста Хв.: крил.: орла великаго (два зав.:та: встхи и новий)* (39б); *оуже зима страшнаго дрижані– мимо иде, и приблизитс– весна в.:чнаго веселі– (мира разорєніє, б,ддїй в.:къ)* (21б); *чы, и възопїєтъ велїимъ гласомъ, на птицѣль станєтъ на слїинъ агг по(д)нб(с)ны–юще съберитєс, гл– на вечер; їо великѣБжю, да сн.:сте плоти царей**

земныхъ, и сильныхъ в.:ка сегш, коней и с.:д-цихъ на нихъ (вечерско(н)чаніе в.:ка сегш, птицы діаволи, конь т.:а всадникъло, диш) (166).

На полях друку автор іноді подає примітки, у яких вказує, про що саме йдеться у тексті поряд: *оуслыши что се застрана юже нарицаеть писаніе гееною и адомъ (о геен.: что есть) (23а); ѿгда рече правосудный Бг ѡ(т)ступите ѡ(т) мене вси прокл-тіи въ огнь в.:чный, оуготованный діавол; ломъ егѡи агг (іи на грдскреть бж.:иныхъ) (20б); финикъ оубо естествомъ своимъ есть тако высокъ паче вс-каго древа, в.:тви им.: – верх;... (ѡ фїник; како(в) е(ст)) (72а).* Часом бачимо вияв ставлення самого автора до написаного: *ю(т) нарѣзга-с- в.:рны(м), аще бы втричастіи т.:ѡло Хв .:)товъ пѡли, то вже бы не ѡдного, но много Хр(с.:ли (х/ла еретицка-).* Формально такі примітки нагадують глоси, проте за змістом вони глосами не є, оскільки ні не пояснюють, ані не перекладають написаного, а є лише зауваженнями, що стосуються змісту тексту. Часто примітка на полі біля тексту є просто своєрідним скороченням сказаного у відповідному уривку: *егда ею и болезнуеш, йтву, тогда оунываешъ дийко(в) аки бы на мїпрїдешъ в цр ногама яко конь прегібаешъ, оусты твоими з.:ваешъ... (л.:нишиє-) (44а).*

Інколи примітки містять додаткову інформацію до обширного уривка тексту: *...оузр-ть тамо дива оужасны и невиданы, ѡногов огрероднагѡ Левваванна, веліорыба огненнагѡ мор-, страишнагѡ смї-є тл, ди.:ннагѡ кута, иже сице великъ е(ст) яко найбільша-гѡра или яко тыс-ца гѡръ недоступныхъ, величество егѡ с.:ло страино... (се рыба по талм; юеже чаю(т) жиды по смерти -сти) (24а).*

Якщо глоса є внутрішньорядковою, то К. Транквілон-Ставровецький інколи робить на полях примітку про її наявність. Наприклад, при такому уривкові в тексті: *...наемници, можешь разум.:вкъ ижеїценію оуготоваша себе, и паки таковыхъ члти оглашенныхъ, иже кр ѡсложатъ Бг;... бачимо збоку припис *толкова(н) (9а).**

Перекладні глоси учительного Євангелія К. Транквіліона-Ставровецького – вияв значної філологічної роботи, багато в чому подібної до лексикографічної. Відчутне замишування автора словом,

намагання підібрати точні відповідники до лексем, зробити текст виразним і зрозумілим. Серед маргінальних глос домінують саме перекладні, вони переважно однослівні. Обширні пояснення слів подаються здебільшого у внутрішньорядкових глосах, які найчастіше є тлумачними. Загалом стиль Транквіліона-Ставровецького характеризується образністю викладу, метафоричністю, алегоричністю, а глоси, які органічно вплітаються у тканину тексту, сприймаються як невід'ємна частина цього стилю, надають йому більшої зрозумілості та виразності.

Третьою дослідженою пам'яткою є „Учительне Євангеліє” („*ЛієЄв(г чителное: або казан – на кождо не(д)лю и св-та до ω(т)ца нашего Калиста...написанныи...рочистыи, презъ ст*”) у перекладі Мелетія Смотрицького, надруковане 1616 року в Єв'ї. Воно є перекладом на „просту мову” так званого учительного Євангелія Каліста – книги, що набула значного поширення на українських землях протягом XVI – XVII століть, декілька разів перевидавалася (Заблудів, 1569; Вільно, 1580 та 1595 та ін.), а також відома у численних рукописних копіях. Переклад твору на просту мову цілком відповідав духові часу, адже у цей період кількість гомілетичної літератури близькою до народної мовою постійно збільшувалася зі зростанням ролі проповідництва у тогочасному церковному житті [Чуба: 5-7]. Переклад збірника проповідей Каліста є підтвердженням цих тенденцій. М. Смотрицький проявив творчий підхід до перекладу оригіналу, впровадивши у текст низку стилістичних, композиційних, текстових змін [Чуба: 9-12]. Збільшено також кількість глос порівняно з оригіналом, а також змінено їх характер, про що йтиметься далі.

Глоси у творі є лише внутрішньорядковими, їх кількість порівняно невелика – близько дев'яноста. Очевидно, що специфіка цього учительного Євангелія передбачає відтворення тих пояснень, що були в оригіналі тексту, проте іноді автор перекладу додає власні глоси, зокрема там, де передбачається переклад іншомовного слова. Передують поясненням слова *тоєсть*, або (*албо*), *мовмо*. Рідко глоси подаються в дужках.

Найбільшу групу серед глос складають ті, що пояснюють метафоричний зміст сказаного у тексті проповідей. Ось деякі з них: *ночь минда, а день с – приближилъ: тоєсть, притомное сего св.: тное житіє оминаеть, которое есть ночью...а пришлый*

живо(т)ъ приближаєтс—, который естѣ днем дл— св.: тлостнн справедливыхъ (II, 2916); *в дом; кви, не мешкаєт, тоєстѣ, в цр але в гробахъ, тоєстѣ, в леговискахъ мертвыхъ оучи(н)ко(в)* (II, 1306); *положил с— бов.: мѣ головою оуглови, кви сталѣтоєстѣ, головою Цр—* (II, 77a); *быль...сынъ его старійи на сел.: : тоєстѣ на нив.: цнотѣ виел—кихъ* (I, 176); *не толко бов.: мѣ з гр.: ха повстатн нам пристои(т) братіє...але и пост.: л з собою вз—тн потреба, тоєстѣ, т.: ло на доброд.: телннн справы* (I, 596); *Маммона своихъ коха(н)ко(в) до болота и п.: ск; (то бов.: мѣ естѣ крдиєцѣ золотый) приковаши...* (II, 686).

Численну групу глос становлять переклади чи поясненнн церковнослов'янських слів українськими. Найчастіше перекладаються абстрактні іменники, що мають складну основу: *тѣславїа, або порожней славы* (I, 32a); *благодарєніє, тоєстѣ, вд—чностѣ або д—кованє* (II, 203a); *нијєлюбїє, тоєстѣ, оубо(з)ства и оубогихъ милова(н)є* (25a); *славолюбіє, сластолюбїє, и сребролюбїє: тоєстѣ, пыха, роскошова(н)є, и лакомство* (II, 1256). Тлумачаться також абстрактні іменники з простими основами: *о выображе(н)ю албо малєва(н)ю* (I, 406); *нєст—жанїє, тоєстѣ, виєлякого дочасного добра понєха(н)є и погорже(н)є* (II, 1846). Іноді бачимо також переклади конкретних іменників: *вравїє албо в.: тку палмовю* (II, 211a); *л, на бов.: мѣ албо м.: с—цѣ* (I, 74a). Не зовсім точно поясненнн подає М. Смотрицький у такому випадку: *н.: которнн мов—тѣ, ижѣ акрыды оныи або пржїє, естѣ трава н.: —ка—: иниїи зась мов—тѣ, жє сѣтѣ верхи дєревѣ, то—єстѣ овоцѣ дикнхъ дєревѣ* (II, 288a). Для порівняннн, П. Беринда у своєму „Лексиконї” наводить подібне поясненнн слова *пужїє*: „л.: торосльки з дєрева, верхнн дєрєв—ннн, пуч—...” [Беринда: 103], проте М. Смотрицький його подає як синонім до слова *акриды*, що в старослов'янській мові означало саранчу. Є і тлумаченнн прикметників: *са нашого єдинѣа СпХѣсцного, омѣ Ω(т)цємѣ исностн, тоєстѣ одной з Бг одного прирощєн—, и одного бо(з)ства* (I, 158a); *дл— тогожѣ нед.: л— сї— ... провозв.: стною, тоєстѣ ознайм рочєю нед.: лєю называєтс—* (I, 16).

Нерідко поясненнн у тексті вимагають слова з інших мов, що їх транслітеровано без перекладу: *нициы называютьсѣКрѣлеве и Сц—Хрїсти, тоєстѣ помазанннн помазованы бов.: (м) бывали ол.: йкомѣ*

з рожка на голов.: положоного и тск,чого (II, 253б); дерево тоє Кгрецкимъ языкомъ называєтс— Сукморєа, тоєсть дика— фикговина: єсть дерево подлоє и ни(з)кое овоць н.:нащо незгожїй род—чєє (II, 197а);...слово бов.:м тоє жидовское ѡса(н)на, выкладаєтс— пословєнск; ꙗспаси насъ Ги тоєсть, збавъ насъ, выбавъ насъ з невол.: Панє (I, 92а) (у цих випадках маємо не лише переклад, але й тлумачення сутності явища, яке позначають слова); лїє єсть слово кгрецкоєЄυ(г, по словєнск; выкладаєтс—, Благов.:стїє, а нашимъ языкомъ р,скимъ, доброе ознаємє(н)є, або добра— в.:сть (II, 246б) (тут бачимо своєрїдну „подвійну” глосу, коли автор не лише перекладає церковнослов’янський текст, але намагається ще більше наблизити його до читача через додавання живомовних словосполучень-синонімів – так глоси стають допоміжним засобом перекладу). У тексті переважно перекладаються грецькі слова, більш-менш адаптовані в українській мові: Ікѡнъ, тоєсть Образѡвъ (I, 39а); схїзма або ѡ(т)щєпєнство и оторванєс— (II, 4а); діаволомъ, тоєсть прєвротникомъ былъ званъ (I, 2а). Два пояснення даються грецькому за походженням слову талантъ: што тєды оу насъ єсть литра або фдїтъ золота, то оу жидѡвъ талантъ (II, 63б), а також таланты, або сребрники (II, 94б). Двічі подано відповідники до латинських за походженням слів: оун.:—, або зс(д)ночс(н)є (II, 4а); фндаментомъ або основою (II, 4а). Описове пояснення має іменник астролог: астролокгами, або в на,дє б.:)ныхъ бадаючимїсѡвъ нб(с— были (II, 260б). Загалом такі переклади є радше винятками, оскільки у тексті бачимо дуже багато іншомовних запозичень, які не мають при собі глос-тлумачень – наприклад, декрет (I, 20а), триб,налъ (I, 22а), тєптрмъ (I, 39а) тощо.

Особливу групу глос, типову для цього твору, складають тлумачення біблійних власних назв. Відчувається певна спорідненість їх з давньоруськими словничками власних назв, або ономастиконами [Німчук: 20-29], які побутували на українських землях у період Київської Русі. Не варто забувати, що оригінал твору походить орієнтовно з XIV століття – часу, коли такі словники ще користувалися популярністю. У тексті учительного Євангелія витлумачуються власні імена: це, звичайно, ім’я Ісус: по єврєйскїс; пословєнск; ситель, а порСпасъ або Сп,ск; Збавитель (II, 175а);

имѣс— *єсть крєцкоє, пождовск; Мессї—: пор;ск; помазанный* (II, 2536). Зрозуміло, що подальший переклад „поруску” належить перекладачеві книги. Є у тексті також тлумачення інших імен: *Авраамъ, значитьс— ъць народовъ, ѡ(т а) Саакъ, см.:(х), або радость* (II, 2536); *Израилъ авов.:мъ выкла-даєтс— смотр̄смысль Ба-чїй* (II, 2946); *Рама м.:стце єсть высокое въ Палестин.: то бов.:(м) и самое им— значи(т) Рама, тоєсть высокій* (II, 267a). Є і переклади власних імен: *ты названъ боудєши Кифа, штос— выкладаєть Петр̄* (II, 8a). Цікаво порівняти ці глоси з тлумаченнями власних імен, поданими в „Лексиконі” П. Беринди. До прикладу: *Аврамъ: отецъ вынеслый, або о(ц) высокій, або пришелец, пришелник(к), приходєнь* [Беринда: 171], *Исаакъ: радость, см.:хъ* [Беринда: 212]. Як бачимо, пояснення багато в чому схожі, але не збігаються повністю. Не виключено, що М. Смотрицький міг користуватися цим джерелом під час перекладу, проте в основному він ішов за оригіналом учительного Євангелія.

Доволі часто пояснюються значення географічних назв (міст, місцевостей, річок, джерел): *Вилєємъ, называєтьс— домъ хл.:ба: а Іудє— визнає (II, 2596); Выкладаєтс— Галїле— обале(н)є и окал-не: поганє бов.:а которыи в неи жили, в гр̄мъ незнаючіи Бг.:хъхъ вал-лис—...А Капернамъ сказ;єтс— домъ оут.:хи (II, 289a); Іорданъ выкладаєтьс— заст;п;ючїй фік;рою бов.:м єсть заст;п;ючей правдивой р.:ки (II, 2576); ѡмый в сажавцы Сїлоа(м) што с— выкладаєть послан(н)ый (I, 140a).*

Описові тлумачення у тексті іноді даються словам, що позначають специфічні для єврейської культури явища: *в одн; з с;ботъ: тоєсть, в первый день тыднєвый, который мы теперь нед.:лєю зовємо, кгдажъ вс.: илє єсть в тыдню днєвъ, с;ботами жидове называли, придаючи, перва— с;бота, втора—, трет—, ажъ такъ до семи с;ботъ (I, 118a); св-то к;чокъ, на пам-ть мєшка(н)— ихъ в п;стыни, и тамошнн(х) невчасовъ ихъ и б.:дъ: в хижъхъ бов.:мъ жив;чи, которыи называютьс— к;чками (I, 165a).* Є також кілька глос, що тлумачать явища, пов’язані з релігійною обрядовістю: *оїкви Бж̄наймитами в цр̄ называютьс— оглашенныи, тоєсть, которыи гот;ючи с— до крєщенї— в.:ры єще хрїстіанской оуча(т) с— (I, 156);*

жертвоникъ: тоєсть м.:стце оф.:(р), на котором колєно было розмаитое быдло (II, 756).

Характер глос мають подальші витлумачування, розширення змісту сказаного раніше, наприклад: *ь называєть, Гд̄синами Авраамовыми Хс тоєсть, единомыслных Авраам; (II, 198а); прирѡжонны нам.:тности з вн:тра, тоєсть, з зопсованого прирѡжен-, причини свои мають (II, 182а); журыми быти, тоєст, простими и не хитрими (II, 26); челѡв.:ка непростого, але а̄вка и Б̄ѡка, тоєсть, чл̄богочл (124а); доброволныхъ, тоєсть, которыи з доброи вол.: нашеи поход-тъ (II, 1836).*

Незважаючи на те, що кількість представлених у пам'ятці глос є відносно невеликою, для них характерна значна різноманітність, відчувається творчий підхід перекладача до їх опрацювання.

Отже, глоси характерні для кожного з учительних Євангелій і живаються доволі часто, незалежно від специфіки кожного з них, хоч, безумовно, особистість автора та особливості певного твору впливають на характер та частоту використання глос. Уживання в учительних Євангеліях різноманітних алегорій та метафор, притаманних конфесійному стилю, зумовили появу значної кількості глос, у яких тлумачиться метафоричний зміст сказаного. Мовна ситуація XVII століття, зокрема у церковно-релігійній сфері, знайшла вияв у широкому використанні глос-перекладів і глос-тлумачень іншомовних слів. Велика кількість церковнослов'янсько-українських та українсько-церковнослов'янських глос відбиває складну динаміку співіснування та взаємодії цих мов у названий період. Завдяки глосам читачі чи слухачі проповідей мали змогу повніше зрозуміти зміст сказаного, збагатити свої знання і розширити світогляд. Глоси виявляють також тривалий пошук лексичної норми української літературно-писемної мови того часу. Оскільки автори відчували діалектну диференціацію мови, тому в глосах нерідко відображена лексика українських говірок, що робить їх цікавими для дослідження минулого певних діалектів. Глоси завжди є виявом філологічної роботи автора. Незалежно від того, чи перед нами оригінальний текст, чи переклад, їх використання демонструє усвідомлення мовного багатства. Покликані зробити виклад більш доступним та зрозумілим, глоси стали невід'ємною рисою стилю пам'яток цього жанру.

ЛІТЕРАТУРА

Беринда: Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1961.

Добосевич: Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття // Діалектологічні студії. Мова в часі і просторі. – Львів, 2003. – С. 45-63.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982-2006. – Т. 1-5.

Маслов: Маслов С. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. – К., 1984.

Німчук: Німчук В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980.

Чепіга: Чепіга І. Глоси Пересопницького Євангелія і питання нормування староукраїнської літературної мови XVI ст. // Питання східнослов'янської лексикографії XI-XVI ст. – К., 1979. – С. 64-68.

Чуба: Чуба Г. „Учительне Євангеліє” 1616 року у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури // Київська академія. – Вип. 2-3. – К., 2006. – С. 5-14.

Jevanhelije: The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotruc'kyj / With an Introduction of A. Frick // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. 2. Cambridge, Mass, 1987.

Krystyna Makovych. Glosses in Didactic Gospels of XVII century

The article focuses upon the comparative description of glosses in three didactic Gospels of XVII century: the manuscript from Boykivschyna, the collection of sermons by K. Trankvilion-Stavrovec'kyj, and M. Smotryts'kyj's translation of didactic Gospel by patriarch Kalist. Lexis and functions of glosses in monuments of this genre have been analysed in details.

Key words: glosses, didactic Gospels.